

Є. С. Рачков

ЕМБЛЕМИ ЯК ОБ'ЄКТ ВІЗУАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЕМБЛЕМАТИКИ ТА ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ)

Стаття присвячена аналізу характерних особливостей становлення і сучасного стану емблематики, її зв'язку з візуальною історією. Розглядаються актуальні стратегії дослідження емблематичного матеріалу, які використовуються дослідниками на пострадянському просторі. Особлива увага приділена використанню методів та підходів візуальної історії для аналізу емблем. Зростаюча увага дослідників до візуальних матеріалів розглядається автором як одна з характерних рис сучасної історіографії.

Ключові слова: емблема, емблематика, візуальні джерела, візуальна історія.

Дослідження історії становлення та подальшої еволюції емблематики як наукової дисципліни є актуальним, але водночас складним завданням. Частково це пояснюється відсутністю чіткого розуміння як усієї системи геральдичних, символічних та емблематичних знаків, так і місця та значення окремих знаків в рамках існуючих спеціальних історичних дисциплін. Частково це можна пояснити відсутністю сталих тлумачень термінів та адекватних визначень, які використовуються для вивчення емблем. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому більшість дослідників й досі віддає перевагу т.зв. «традиційним» спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам¹, залишаючи поза увагою ті, які сформувалися протягом останніх кількох десятиліть. Наприклад, аналіз емблематичного матеріалу найчастіше відбувається в

¹ Наприклад, О.І. Каменцева до «традиційних» допоміжних історичних дисциплін відносила геральдику, сфрагістику та нумізматику.

межах геральдики, а не емблематики або символіки. Вивчаючи емблематичний матеріал в рамках «традиційних» спеціальних історичних дисциплін, дослідники не лише забезпечують себе достатньою історіографією, але й уникають необхідності додатково обґрунтовувати репрезентативність джерельної бази та методології дослідження.

Одночасно ставлення істориків на пострадянському просторі до візуальних матеріалів протягом останнього часу стає все менш скептичним. Більше того, посилення уваги дослідників до візуальних джерел розглядається як одна з характерних рис сучасної історіографії. Для аналізу символів та емблем на пострадянському просторі все частіше використовуються методи та підходи, які були сформовані в рамках так званих «візуальних студій» (visual studies). Ми не ставимо за мету надати вичерпний аналіз актуальних стратегій роботи з емблематичними пам'ятками, які так або інакше використовуються дослідниками. Наше завдання полягає у визначенні характерних особливостей становлення і сучасного стану емблематики, перспектив подальшого розвитку дисципліни, насамперед, в рамках візуальної історії.

Незважаючи на тривалу історію існування емблем, самостійним об'єктом уваги дослідників вони стали порівняно нещодавно. Формування радянської емблематики як нової історичної дисципліни розпочалося в 1920-х рр. та позначилося поодинокими дослідженнями, які були присвячені радянським гербам та прапорам, а також розвідками з радянської нумізматики та боністики [1; 5; 14; 19]. Становлення емблематики було зумовлено кількома причинами, насамперед, різким зростанням кількості емблем та знаків, як державних та професійних установ і організацій (символіка підприємств, профспілок тощо), так і особистих (насамперед, екслібриси). Ці символічні зображення не належали до об'єктів вивчення геральдики, сфрагістики або іншої дисципліни та потребували специфічної методології для їх аналізу. Крім того, в першій третині ХХ ст. більшість «традиційних» допоміжних історичних дисциплін було дискредитовано як «буржуазні» та навіть «феодальні». Поширеною стала думка про те, що у радянському джерелознавстві вони не зможуть отримати

належного розвитку, оскільки предмет їх вивчення практично не зачіпає радянський період історії¹ [6, с. 29, 31]. Як наслідок, відбувалися спорадичні спроби науковців захистити допоміжні історичні дисципліни, до назви яких почали додавати прикметник «радянський». Наприклад, відомий геральдист В.К. Лукомський наголошував на тому, що «радянська геральдика», на відміну від «феодальної» та «буржуазної», має на меті не лише створення та вивчення гербів як самоціль, але й дослідження гербів як історичних джерел [20, с. 55]. Саме В.К. Лукомський став одним з перших, хто запропонував такий термін як «радянська емблематика» [20, с. 56]. Він відзначав, що «емблематика» є більш широким терміном, ніж «геральдика», проте прямих згадок емблематики як спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни у працях дослідника немає² [16, с. 2–3].

Історіографічна ситуація в середині ХХ ст. характеризувалася відсутністю необхідної теоретичної та джерельної бази емблематики³ та специфікою наукових зацікавлень істориків, більшість з яких орієнтувалася, насамперед, на вже згадувані «традиційні» допоміжні історичні дисципліни. Теоретична база емблематики почала формуватися в рамках радянської історичної науки лише в 1960-х рр. Тому деякі сучасні дослідники саме цим часом позначають початок становлення емблематики як наукової дисципліни [36, с. 220]. Загалом, активізація розвитку радянської емблематики була пов'язана з поживленням інтересу науковців до допоміжних історичних дисциплін, які почали використовувати для вивчення історії радянської держави. Зокрема, увагу

¹ Наприклад, А.О. Введенський серед допоміжних історичних дисциплін, які у радянському джерелознавстві не зможуть отримати належного розвитку, називав генеалогію та геральдику.

² Враховуючи семантичну подібність емблеми та герба, не дивно, що на можливість виокремлення емблематики як допоміжної історичної дисципліни перш за все звернули увагу геральдисти. Слід проте пам'ятати про багатозначність терміну «емблема», який в геральдиці означає й окремий символічний знак, й окрему фігуру, що виступає в якості складової частини гербів та гербоподібних емблем.

³ Маються на увазі тематичні збірки та каталоги символів та емблем, які почали виходити друком лише протягом кількох останніх десятиліть. Значна частина емблематичних пам'яток до сьогодні залишається невиявленою дослідниками або чекає на фахове опрацювання.

дослідників привернули до себе й радянські емблеми, насамперед, герби та печатки [17, с. 37].

У зазначений час почали активно обговорюватися й теоретичні проблеми емблематики. Зокрема, місце емблематики в системі історичних дисциплін конкретизував А.О. Введенський. Насамперед, дослідник відзначив, що розуміння допоміжних історичних дисциплін лише як техніки історичного дослідження не відповідає дійсності, оскільки не враховує контекст створення та побутування історичних джерел [6, с. 29]. Він запропонував замінити «геральдику» – дисципліну, яка, на його переконання, для радянських істориків не мала ніякої користі – на «емблематику». Предметом вивчення емблематики, на думку дослідника, були емблеми радянських прапорів, орденів та грамот (наприклад, ударників праці та відмінників навчання). Особливу увагу А.О. Введенський запропонував звернути на особисті та профспілкові фонди, оскільки саме в них містилася значна кількість емблематичних пам'яток радянського часу [6, с. 31].

Інший радянський дослідник – В.І. Стрельський – погодився із тим, що треба замінити термін «геральдика» на «емблематика», та запропонував включити до предмета вивчення останньої герби, різноманітні символи та емблеми, прапори, знамена, ордени, філіграні та екслібриси [40, с. 32]. Разом із тим, дослідник наголосив на значній ролі геральдики та пов'язаних з нею дисциплін (сфрагістики, нумізматики, філателії тощо) в процесі аналізу, конкретизації та паспортизації фактичного (документального та речового) матеріалу¹ [40, с. 31]. На його думку, термін «геральдика» міг використовуватися в двох значеннях. Предметом вивчення геральдики у вузькому сенсі слова були традиційні форми гербів та їх різноманітні елементи. Геральдика у широкому сенсі слова була науковою дисципліною, предмет вивчення якої охоплював

¹В.І. Стрельський відзначав, що геральдика допомагає вирішувати важливі наукові завдання, зокрема: досліджувати історичні джерела; встановлювати приналежність того чи іншого документа або предмета до певної особи; збагачувати загальноісторичні висновки та твердження; сприяти встановленню загальноісторичних понять. Крім того, дослідник відзначав, що геральдика та сфрагістика відігравали ключову роль в експертизі документального та речового матеріалу.

як герби, так і різноманітні знаки, які в різний історичний час використовувалися для позначення матеріальних предметів роду, сім'ї, окремої людини, його власності, а також спільнот, організацій тощо. У цьому сенсі геральдика ставала подібною до емблематики [40, с. 32]. Таким чином, В.І. Стрельський запропонував, з одного боку, враховуючи важливе наукове значення геральдики, зберегти її як наукову дисципліну, а з іншого боку, включити предмет дослідження геральдики як складову до предмета дослідження емблематики. Серед перспективних напрямків розвитку радянської емблематики дослідник називав вивчення емблем профспілкових організацій, добровільних товариств, а також різноманітної ювілейної символіки [40, с. 35].

Однією з наймолодших допоміжних історичних дисциплін називав радянську емблематику А.Г. Бабенко. Дослідник відзначав, що на етапі становлення дисципліни радянські емблеми не були самодостатнім історичним джерелом. Вивчення емблематичного матеріалу було можливим лише в більш широкому історичному (джерелознавчому) контексті та в поєднанні з іншими типами історичних джерел. Емблеми розглядалися в якості «однієї із зовнішніх ознак історичних джерел», що могла бути використана для їх наукової критики [2, с. 61].

Складовими частинами радянської емблематики А.Г. Бабенко спочатку називав сфрагістику та геральдику [4, с. 26], проте згодом розширив предмет вивчення дисципліни за рахунок вексилології (прапорів частин і з'єднань радянської армії), фалеристики (військових нагород, орденів та медалей) та філателії (радянських поштових марок) [3]. Багатий емблематичний матеріал, на думку дослідника, містили різноманітні документи [4, с. 26; 2, с. 61] та екслібриси, а також нагрудні знаки, жетони та плакати, що виготовлялися у зв'язку з визначними подіями та ювілейними датами [2, с. 61].

А.Г. Бабенко відзначав, що тривалість «життя» емблем безпосередньо залежить від їх зв'язку з певними історичними умовами [4, с. 23]. Тому появу радянських емблем він пов'язував з подіями 1917 р., коли для символічного позначення певних суспільно-політичних ідей та понять почали використовувати

спеціальні знаки [2, с. 61]. На думку дослідника, радянські емблеми принципово відрізнялися від емблем дореволюційної Росії та капіталістичних країн, проте безперечно спиралися на емблематичні традиції попереднього часу. Насамперед, на його думку, це помітно у використанні символів дорадянського часу, які проте надіялися новими символічними значеннями [4, с. 22]. Крім того, спостерігалось тяжіння радянської емблематики до старих (традиційних) символічних форм. Таким прикладом він вважав використання гербоподібних емблем («емблем-гербів») в територіальній емблематиці радянського часу [4, с. 24].

Однією з характерних особливостей радянської емблематики А.Г. Бабенко називав спорадичний процес створення емблем, участь в якому могли брати не лише фахівці (художники-графіки, архітектори тощо), але й пересічні люди [4, с. 24]. Можливість створення емблем аматорами однак не виключала професійного підходу (принаймні на рівні попереднього узгодження емблематичних зображень з фахівцями). Серед нагальних проблем дисципліни дослідник відзначав необхідність накопичення нового емблематичного матеріалу (насамперед, за рахунок виявлення та опису сфрагістичних і геральдичних пам'яток) та систематизацію вже виявлених емблем. Наголошувалося на необхідності поглиблення досліджень емблематичного матеріалу, підготовки окремих публікацій та альбомів з емблематики [2, с. 61–62]. На думку дослідника, виконувати цю роботу, насамперед, мали архівні установи, тобто заклади, в яких зберігався основний масив емблематичних пам'яток¹.

Про радянську емблематику як вже сформовану допоміжну історичну дисципліну вперше висловила О.І. Каменцева в доповіді «Проблеми радянської емблематики» [18] на конференції з питань архівної справи в СРСР (м. Москва, 1965 р.). Предметом вивчення радянської емблематики, на думку дослідниці, був найрізноманітніший матеріал (печатки, знамена, ордени, медалі, монети, паперові грошові знаки, облігації державної позики, лотерейні білети, емблеми установ, закладів та підприємств,

¹ На етапі становлення радянської емблематики характерною особливістю був її тісний зв'язок з архівною справою. До речі, перші дослідження з радянської емблематики були надруковані в журналах «Вопросы архивоведения» та «Архіви України».

герби міст, значки, марки, спеціальні поштові штемпелі, листівки, грамоти тощо), на якому зустрічалися зображення радянських емблем. Центральне місце в радянській емблематиці все ж належало державним гербам та прапорам СРСР і союзних республік, тобто тим офіційним державним емблемам, зображення яких встановлювалося конституцією та спеціальними законодавчими актами [17, с. 37].

О.І. Каменцева розглядала питання становлення радянської емблематики з позицій позитивістської парадигми. Вона відзначала, що дисципліна мала складатися з двох частин: 1) історії створення, затвердження та пояснення значення основних державних емблем; 2) історії розробки та пояснення маси емблем, які були практичним проявом емблем державних (практична емблематика). Досліджувати практичну емблематику при цьому пропонувалося, враховуючи або види джерел, або їхній тематичний розподіл [17, с. 37]. Названі підходи знайшли втілення в багатьох працях радянського і сучасного періодів та не втратили своєї актуальності до сьогодні. Основний висновок, який був зроблений дослідницею, – нерівномірність розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін у СРСР, необхідність розширення меж (зокрема, хронологічних) досліджень емблематичного матеріалу, охоплення та вивчення всієї сукупності емблем незалежно від форми їх втілення. О.І. Каменцева вважала, що виконання цих умов дозволить змінити існуюче ставлення до емблем, поставити їх в один ряд з писемними джерелами¹ [17, с. 36]. Крім того, на її думку, становлення радянської емблематики мало стати логічним завершенням розвитку «традиційних» допоміжних історичних дисциплін [17, с. 36–37]. Звичайно, такий погляд був доволі тенденційним та передбачав поєднання в емблематиці одразу кількох допоміжних історичних дисциплін.

Загалом, О.І. Каменцева зазначала, що радянська емблематика є цілком конкретною науковою дисципліною з чітко визначеними

¹ Важливим є зауваження О.І. Каменцевої стосовно незадовільного рівня наукового дослідження радянських (державних) емблем та перетворення їх на предмет особливого інтересу авторів популярної літератури. Вона пояснювала це специфічним ставленням фахових дослідників до емблем як історичного джерела та недооцінкою їх важливості в науковому відношенні.

хронологічними рамками і доволі визначеним колом досліджуваних питань [17, с. 37]. Схожу думку висловлював її учень, один із основоположників емблематики в Україні, Б.П. Зайцев, який значно розширив коло джерел, що могли стати предметом вивчення емблематики як допоміжної історичної дисципліни. На думку дослідника, це могли бути різноманітні емблеми, які зустрічаються на радянських державних гербах, прапорах, печатках, орденах, медалях, монетах, паперових грошових знаках, облігаціях державної позики, лотерейних білетах, емблемах установ, закладів та підприємств, гербах міст, значках, марках, спеціальних поштових штемпелях, листівках, книжкових знаках, товарних знаках, грамотах, запрошеннях, пропусках тощо [16, с. 4–5]. Дослідник вважав, що емблема як умовне символічне предметне зображення певної думки або ідеї мала відповідати двом ознакам: обов'язково зображуватися на чомусь та мати певне символічне значення [16, с. 6].

Окремої уваги заслуговує класифікація емблематичного матеріалу, запропонована Б.П. Зайцевим [16]. Незважаючи на те, що радянська емблематика не ставила питання класифікації джерел як першочергове завдання, перші спроби систематизувати емблематичний матеріал відбулися ще на етапі становлення емблематики як наукової дисципліни протягом 1960-х рр. Зокрема, А.Г. Бабенко називав створення класифікаційної схеми емблематичного матеріалу одним з важливих та водночас складних завдань радянської емблематики [2, с. 62]. Б.П. Зайцев, аналізуючи використані у своїй дисертаційній праці джерела, наводить їх класифікацію за видами. Зокрема, «матеріальні джерела» дослідник розподіляє на наступні групи: 1) ордени; 2) знамена; 3) значки; 4) грамоти; 5) посвідчення особи, запрошення тощо. «Зображальні джерела» розподіляє наступним чином: 1) фотодокументи; 2) плакати [16, с. 26].

Загалом, протягом 1960 – 1980-х рр. увага дослідників у рамках радянської емблематики була зосереджена, насамперед, на вивченні державних радянських емблем, а також нагородних знаків, знамен, монет, поштових марок, екслібрисів, емблематичної традиції в мистецтві та книжковій графіці, стародавніх знакових систем

Північного Причорномор'я, дослідженні галузевої символіки¹ тощо [37]. Незважаючи на зростання інтересу дослідників до різноманітних знаків та емблем, протягом тривалого часу вони продовжували сприйматися, насамперед, в якості атрибутів, прикраси до ювілейних видань і рекламно-інформаційних проспектів. Частково цьому сприяв характерний навіть для основоположників емблематики як наукової дисципліни погляд на емблеми як переважно допоміжний та ілюстративний матеріал. Зокрема, Б.П. Зайцев, відзначаючи важливість емблем як джерел для історичної науки, наголошував на тому, що не слід переоцінювати їх інформативне значення. На його думку, провідна роль продовжувала належати писемним джерелам, а емблеми могли бути лише додатковим джерелом інформації. Навіть тоді, коли роль емблем у дослідженні певної проблематики ставала незамінною, вони все рівно мали залишатися в якості вторинного та допоміжного історичного джерела [16, с. 221]. Наведене зауваження містилося наприкінці дисертаційної праці дослідника та, на перший погляд, спростовувало її засадничі принципи. Разом з тим, воно відображало поширені на етапі становлення радянської емблематики як наукової дисципліни уявлення та методологічні принципи роботи з візуальними матеріалами. Крім того, воно слугувало своєрідним виправданням щодо надмірного захоплення дослідника візуальними джерелами замість більш «традиційних» історичних джерел.

Наприкінці ХХ ст. радянська емблематика постала перед низкою викликів. Одним з них була ідеологічна заангажованість дисципліни, подолання якої фактично призвело до втрати емблематикою вже традиційного для неї предмета дослідження – емблем радянського часу. У певному розумінні емблематика перестала бути лише «радянською». Характерною рисою емблематики стало розширення її предметної області та напрямків досліджень. До предмета дисципліни стали відносити історію розвитку найрізноманітніших емблем, логотипів, знаків товарів і послуг, з'ясування їхнього змісту та походження, вивчення взаємовпливів, оцінку художнього значення та соціальної

¹ На особливу увагу заслуговують праці Е.Д. Грибанова, які присвячені емблемам медицини та медичній фалеристиці [9; 10; 34].

функції емблем [36, с. 221]. Відбулося зменшення характерного для попереднього часу «тиску» на емблематику з боку інших спеціальних історичних дисциплін (насамперед, геральдики, вексилології, фалеристики, сфрагістики тощо). Можна казати про формування такої дисципліни як «українська емблематика», що поєднала в собі сукупності емблематичних пам'яток, які територіально та історично пов'язані з Україною [36, с. 221].

Слід відзначити, що науковому розвитку емблематики в Україні на початку 1990-х рр. сприяло створення у 1990 р. Українського геральдичного товариства, яке об'єднало дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін усієї України. Починаючи з 1991 р., товариство організовує щорічні наукові геральдичні конференції, на яких, зокрема, розглядаються й актуальні питання емблематики. Починаючи з 1993 р., товариство видає науковий вісник «Знак», в якому емблемам (передусім, військовим і спортивним) належить особливе місце. Окремі напрями емблематики також досліджуються в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інституті історії України НАН України, а також комісії Спеціальних історичних дисциплін Наукового товариства імені Шевченка в Україні. Зокрема, на особливу увагу заслуговують збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», що з 1997 р. видаються в Інституті історії України НАН України. Окремі їх статті присвячені питанням муніципальної, територіальної та військової емблематики [38]. Активізувалися дослідження в галузі емблематики і в університетах, музейних та архівних установах [36, с. 219–223].

Протягом 1990–2000-х рр. було опубліковано сотні праць різного обсягу та спрямованості, присвячених різноманітним аспектам емблематики. Разом із тим, у вітчизняній історіографії цього періоду все ще зберігалось скептичне та подекуди зневажливе ставлення до візуальних джерел. Воно ґрунтувалося на міфі про їх ненадійність та вторинність порівняно з письмовим текстом. Поступово чисельність українських істориків, які почали «серйозно» сприймати візуальні джерела і тим більше на їх підставі будувати свої наукові припущення, зростала. Відбулось

усвідомлення ролі методології емблематики для дослідження візуального матеріалу, були напрацьовані нові методи дослідження, спостерігалися спроби класифікувати й систематизувати зібраний матеріал. Завершилось формування терміносистеми емблематики¹. Безпідставними почали здаватися уявлення про те, що зображення можуть бути всього лише ілюстраціями до тексту, інструментом атрибутики та критики писемних джерел. Увага до візуальних джерел стала однією з характерних рис сучасної української історіографії.

Вітчизняні дослідники почали активно засвоювати та застосовувати методи та підходи для аналізу візуального матеріалу, які були сформовані у західній історіографії в рамках дослідницької парадигми «візуальних студій». Слід відзначити, що зростання інтересу гуманітарних наук в останні десятиліття до вивчення візуальної культури в світі отримало назву «візуального повороту» (pictorial turn). У науковий обіг цей термін увів один із теоретиків візуальних досліджень У. Мітчел. Він визначив візуальну реальність (включаючи автоматизм візуального сприйняття у повсякденному житті) як культурний конструкт, який потребує «прочитання» та інтерпретації подібно до письмового тексту [49]. Візуальному повороту передували ряд теоретичних та методологічних передумов [35]. Відправною точкою візуального повороту прийнято вважати колективну роботу «Бачення та візуальність» під редакцією Х. Фостера [54]. Автори книги – відомі літературні критики, історики мистецтва та літератури, культурологи та філософи – запропонували різноманітні підходи до аналізу візуальних джерел та тим самим наголосили на міждисциплінарному статусі візуальних досліджень [33, с. 28].

Представники візуальних студій не тільки почали більш активно використовувати різноманітний візуальний матеріал, але і запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації. Нова стратегія інтерпретації візуальних матеріалів передбачає «прочитання» зображення подібно до письмового тексту в контексті

¹ Наслідком становлення емблематики в якості повноцінної спеціальної історичної дисципліни стало, зокрема, її включення (поряд з «традиційними» спеціальними історичними дисциплінами) у вузівські підручники та навчальні посібники, а також введення курсів з емблематики в деяких університетах.

відповідного дискурсу, в якому він виник. Завдання дослідника полягає в тому, щоби «розгадати» («розшифрувати») послання, яке міститься у зображенні. Дослідження емблематичного матеріалу в рамках візуальних студій передбачає врахування соціокультурних контекстів створення та поширення символів та емблем [33, с. 28]. Такий підхід відсилає нас до постмодерністської методології, яка запропонувала нову «стратегію» роботи з візуальними джерелами та привнесла в історіографію концепцію дискурсивного [35, с. 11].

Враховуючи, що візуальне джерело є надзвичайно багатогранним, часто складним і неоднозначним, для його опрацювання дослідники використовують досягнення іконографії, семіотики, психоаналізу, марксистської критики, «культурних досліджень», постструктуралізму, фемінізму тощо [31, с. 30]. Загалом, можна виокремити кілька підходів або методологій інтерпретації візуальних джерел. Британський дослідник П. Берк виділяє чотири таких підходи: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський), соціальний [43]. Кожна з цих методологій може розглядатися як універсальна теорія смислу, характерна для будь-якого візуального об'єкта. Зазначені підходи тісно пов'язані один з одним, тому їх не варто сприймати як альтернативні. Натомість можна стверджувати, що найчастіше вони поєднуються та утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом [33].

Незважаючи на різноманітність аналітичних методів та цілей досліджень візуальних джерел (зокрема, емблем) можна виділити кілька універсальних принципів інтерпретації зображень. Насамперед, це розуміння того, що візуальні матеріали, як і більшість інших історичних свідчень, не створювалися для того, щоб їх досліджували історики. Саме тому їх необхідно розглядати в культурних, ідеологічних та інших контекстах створення та поширення. Як і у випадку з текстами, під час інтерпретації зображень історик повинен намагатися читати між рядків, помічаючи найдрібніші деталі і лакуни та використовуючи їх як своєрідні ключі до інформації [43, с. 187–188]. Як стверджує британський дослідник С. Банн, візуальний образ нічого не доводить або доводить настільки тривіально, що його не можна

використовувати в історичній науці в якості компонента аналізу [42]. Щоб уможливити застосування візуальних свідчень або наділити їх особливими вказівними якостями (на кшталт маркерів), історики повинні посилити методологічні основи їх опрацювання, більш чітко окреслити кордони візуалізації як ресурсу соціальних знань [33, с. 38].

Слід відзначити, що на пострадянському просторі візуальні дослідження стали предметом особливої уваги не стільки істориків, скільки соціологів, культурологів та антропологів. З 1990-х рр. вони почали розглядати візуальні джерела не лише як інформаційний ресурс, але й як основний об'єкт досліджень [33, с. 36–38]. Наприклад, погляд на минуле вищих навчальних закладів з позиції культурної історії спровокував появу низки праць, присвячених знаковому середовищу російських університетів. Аналізуючи культурний простір навчальних закладів, дослідники виявили, що його основою є різноманітні ритуальні практики, а також пов'язані з ними символи та емблеми. Останні мають цілком конкретне (матеріальне) вираження. Серед таких робіт слід назвати монографію Ю.А. Прокопенко, в якій знайшли відображення питання становлення та еволюції емблем вищих навчальних закладів Ставрополя протягом 1991 – 2009 рр. [30]. У праці міститься не лише перелік зображень та їх опис, але також здійснюється спроба семантичного аналізу емблем навчальних закладів. Генезису російської освітньої символіки середини XVIII – початку XXI ст. присвячена дисертаційна праця Д.В. Майбороди [21]. На сьогодні це одне з найбільш ґрунтовних досліджень символів та емблем російських навчальних закладів та освітніх установ. Автор наводить класифікацію освітньої символіки та розглядає питання щодо її джерелознавчого та культурного значення.

Слід відзначити, що доробок українських дослідників з візуальної історії допоки незначний та представлений в основному поодинокими працями окремих дослідників [33, с. 38]. Звернемо увагу на той факт, що тепер у фокусі дослідницького інтересу опинилися символи та емблеми навчальних закладів. Самостійним об'єктом уваги дослідників символіка навчальних

закладів України стала лише на початку 2000-х рр. Останніми роками спостерігається посилення їх уваги до знакового середовища університетів України. Мається на увазі не лише спорадична фіксація загальноуніверситетських та факультетських емблем, яка характерна для університетських ювілейних видань, де символіка виконує переважно атрибутивну та репрезентативну функції. Спостерігається зацікавленість дослідників до ознак університетського простору, культурних та символічних практик в університетах.

Загалом, дослідження візуальних проявів університетської культури в Україні, важливою складовою частиною яких є символи та емблеми навчальних закладів, у змістовному плані можуть бути розділені на дві групи. Першу групу становлять статті наукового і науково-популярного характеру, які висвітлюють історію створення та еволюцію певної групи символіки (або навіть окремого символу та емблеми) певного університету України. Як правило, у подібних працях розглядається історичний та емблематичний аспекти побутування знаків окремого навчального закладу (ректорські символи гідності, університетські герби, ескіпси) без згадування про особливості їх використання в університетському середовищі [11; 12; 15; 23; 26].

До другої групи належать монографії і статті, які присвячені специфіці університетської культури та практикам її репрезентації. Характерною ознакою зазначеної групи праць є акцентування уваги на прагматичному аспекті знакового середовища класичних університетів України, тобто на використанні (інтерпретації та сприйнятті) символіки під час урочистих заходів або повсякденного життя. Серед сучасних українських істориків, які вивчають знакове середовище класичних університетів України слід назвати А. Б. Гречило [7; 8], Ю. В. Гудиму [13], В. Ю. Іващенко [27], В. М. Качмара, М. С. Смоля [39], С. Д. Осачука [22], А. Ю. Парфінєнка [24], С. І. Посохова [25; 28; 29; 41], Є. С. Рачкова [32] та ін. Очевидно, що дослідження символів та емблем навчальних закладів здійснюється на хронологічно та територіально обмеженому матеріалі. Цією обставиною можна пояснити описовий характер більшості робіт, в яких

розглядається історія окремих знаків, і той факт, що автори часто не прагнуть виявити причини генезису, хід еволюції і семантичне значення комплексу символіки навчальних закладів. У центрі уваги дослідників знаходяться здебільшого певні групи символіки (або навіть символи та емблеми) окремих класичних університетів України.

Дослідження в галузі емблематики у світі сьогодні, як правило, здійснюються в рамках геральдичних та емблематичних товариств (наприклад, The Society for Emblem Studies). Протягом 1990 – 2000-х рр. увагу зарубіжних дослідників привертало, насамперед, теоретичні питання емблематики [51; 52] та витoki європейської візуальної культури [44; 47]. У західній історіографії емблематика (emblem studies) здебільшого пов'язана з дослідженням друкoваних зображень раньомодерного часу (emblem books). Актуальними темами досліджень залишаються також проблеми становлення емблем як візуального жанру в добу відродження, значення емблем у політичному дискурсі, трансфер символів та емблем, місце емблем у літературному контексті та сучасній культурі [53]. Такий тематичний спектр передбачає тісний зв'язок емблематики з іншими дисциплінами, зокрема: літературознавством, філософією, культурною антропологією тощо.

До слова, зарубіжними дослідниками в доволі широкому контексті часто розглядається й знакове середовище навчальних закладів. Наприклад, символіка єзуїтських колегій розглядається в контексті символічного простору ордену єзуїтів [45; 46]. Водночас існують і спеціальні дослідження символів та емблем навчальних закладів, зокрема, університетів. Наприклад, з 2000-х рр. спостерігається зростання інтересу польських істориків до культурних практик та символічного простору польських університетів. Цьому безпосередньо сприяв процес відродження втрачених протягом другої половини ХХ ст. університетських традицій та конструювання нових символічних форм. Підсумком багаторічних досліджень стали матеріали міжнародної наукової конференції «Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych» (Kazimierz Dolny, 2013 р.). Окремий блок конференції був присвячений питанням символіки польських універси-

тетів, зокрема Ягеллонського [50], Познанського [48] та Вроцлавського [55] університетів.

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що теоретична база емблематики в Україні почала формуватися порівняно нещодавно та сьогодні відчуває значний вплив з боку дослідницької парадигми «візуальних студій». Загалом, можна виділити два періоди формування емблематики як спеціальної історичної дисципліни: 1) середина 1960-х – кінець 1980-х рр. характеризувалися постановкою наукової проблеми та первинним накопиченням матеріалу; 2) початок 1990-х рр. – до сьогодні характеризувалися поглибленим вивченням символіки та використанням емблем в якості самодостатнього історичного джерела. Починаючи з 2000-х рр., вітчизняні дослідники стали доволі активно використовувати методи та підходи візуальної історії для аналізу емблематичного матеріалу. У певному розумінні, емблематика обґрунтувала можливість аналізу емблем як історичного джерела, а візуальні студії – забезпечили дослідників необхідною методологією. Сучасна українська емблематика стала частиною візуальних досліджень. Предметне поле емблематики як одного з розділів візуальної історії складають дослідження емблем як умовно-символічних зображень певних понять чи ідей, що виконані у графічній або пластичній формі та мають конкретний зміст. Емблеми є «привабливим» матеріалом для дослідників візуального, оскільки, на відміну від тих же гербів, вони є більш чуттєвими до змін соціокультурного контексту. Крім того відсутність чітких правил створення емблем семантично наближує їх до витворів мистецтва.

1. Альбом флагов и вымпелов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Союзных Советских Республик и иностранных государств / сост. К. Дунин-Борковский. – Москва, 1923. – 12 с., 67 л.
2. *Бабенко А.* Деякі питання радянської емблематики / А. Бабенко // *Архіви України.* – 1965. – № 4. – С. 60–62.

3. *Бабенко А.* Радянська емблематика періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / А. Бабенко // Архіви України. – 1970. – № 3. – С. 14–17.
4. *Бабенко А.* Радянські емблеми як історичне джерело / А. Бабенко // Архіви України. – 1967. – № 2. – С. 21–26.
5. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. – Москва. 1924. – 199 с.
6. *Введенский А. А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А. А. Введенский // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
7. *Гречило А. Б.* Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменярь. – 2008. – № 6. – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1450#more-1450/>.
8. *Гречило А. Б.* Символи Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] / А. Б. Гречило // Каменярь. – 2008. – № 9. – Режим доступу : <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=1368#more-1368/>.
9. *Грибанов Э. Д.* Медицина в символах и эмблемах / Э. Д. Грибанов. – Москва. 1990. – 208 с.
10. *Грибанов Э. Д.* Эмблемы медицины / Э. Д. Грибанов. – Тбилиси. 1979. – 111 с.
11. *Гриценко Ю.* Історія в символах: печатки Університету / Ю. Гриценко // Креденс. – 2011. – Спецвипуск. – С. 4 – 5.
12. *Гриценко Ю.* Сторінки однієї історії з різними печатками / Ю. Гриценко // Каменярь. – 2010. – № 11. – С. 4.
13. *Гудима Ю.* Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Каменярь. – 2012. – № 6. – С. 2.
14. *Дунин-Борковский К. И.* О гербе и флагах РСФСР / К. И. Дунин-Борковский. – Москва, 1922. – 24 с.
15. *Журавльова І.* Суперекслібрис, або Таємниця книги 1803 р. / І. Журавльова // Харківський університет. – 2004. – 16 листопада. – С. 4.
16. *Зайцев Б. П.* Эмблематика советской Украины : дис. ... канд. ист. наук / Б. П. Зайцев. – Харьков, 1968. – 249 с.
17. *Каменцева Е. И.* Основные проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Советские архивы. – 1970. – № 1. – С. 35–40.
18. *Каменцева Е. И.* Проблемы советской эмблематики / Е. И. Каменцева // Труды Научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – Москва, 1965. – Т. 2. – С. 112 – 117.

19. Каталог почтовых марок бывшей Российской империи, РСФСР и СССР на 1924 год / ред.-изд. уполномоченный Ф. Г. Чучин. – 2-е изд. – Москва, 1924. – Вып. 2. – 144 с.
20. Лукомский В. К. Герб как исторический источник (Доклад, прочитанный в секторе вспомогательных дисциплин 22 ноября 1945 г.) / В. К. Лукомский // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1947. – № 17. – С. 49–57.
21. Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в. : дис ... канд. ист. наук / Д. В. Майборода. – Москва, 2014. – 243 с.
22. Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці, 2002. – 288 с.
23. Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга [Електронний ресурс] / С. Осачук // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Число 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm/>.
24. Парфиненко А. Ю. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза, 1920–1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 236–248.
25. Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
26. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. – Москва, 2009. – С. 291–294.
27. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Ивашенко // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jora, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – С. 113–124.
28. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Харьков, 2014. – 364 с.
29. Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // Res Historica. – 2015. – № 39. – С. 171–189.
30. Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991–2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь, 2009. – 106 с.

31. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – № 17. – С. 29–39.
32. Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: генезис, класифікація, функції : дис. ... канд. іст. наук / Є. С. Рачков. – Харків, 2016. – 258 с.
33. Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / Є. С. Рачков // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 27 – 41.
34. Российские нагрудные медицинские знаки: Кат. кол. Э. Д. Грибанова / авт. текста Э. Д. Грибанов. – Рига, 1989. – 46 с.
35. Соколов А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России ХХ столетия / редкол. : И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск, 2008. – С. 10–24.
36. Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ, 2008. – 520 с.
37. Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик: атрибутика, емблематика, медальєрика, символіка, фалеристика / ред. М. Ф. Дмитрієнко [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Ч. 1 / упоряд. Л. Маркітан. – Київ, 1997. – 110 с.
38. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Електронний ресурс] // Сайт Інституту історії НАН України. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000014/>.
39. Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посібник / упоряд. : В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів, 2014. – 168 с.
40. Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) / В. И. Стрельский // Вопросы архивоведения. – 1963. – №2. – С. 31 – 35.
41. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – Москва, 2012. – 671 с.
42. Bann S. Under the Sign: John Bargrave as Collector, Traveler, and Witness / S. Bann. – Michigan, 1994. – 152 p.
43. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – New York, 2006. – 224 p.

44. *Daly P. M.* The Emblem in Early Modern Europe: Contributions to the Theory of the Emblem / P. M. Daly. – Farnham, Surrey; Burlington, VT, 2014. – 234 p.
45. *Dimler G. R.* Studies in the Jesuit Emblem / G. R. Dimler. – New York, 2007. – 440 p.
46. Emblematic Images and Religious Texts: Studies in Honor of G. R. Dimler, S. J. / edited by P. F. Campa and P. M. Daly. – Philadelphia, 2009. – 364 p.
47. Emblems of Death in the Early Modern Period / edited by M. Calabritto and P. Daly. – Geneve, 2014. – 441 p.
48. *Kraszewski I.* Znaki i symbole Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym / I. Kraszewski, P. Stróżyk // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 77–98.
49. *Mitchell W.* What is Visual Culture? / W. Mitchell // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892 – 1968) / ed. I. Lavin. – Princeton, 1995. – Pp. 207–217.
50. *Piech Z.* Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 37–76.
51. *Scholz B. F. von* Emblem und Emblempoetik: Historische und Systematische Studien / B. F. von Scholz. – Berlin, 2002. – 421 s.
52. *Sulzer D.* Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Emblemtheorien / D. Sulzer; herausgegeben von G. Sauder. – St. Ingbert, 1992. – 314 s.
53. The International Emblem: from Incunabula to the Internet: Selected Proceedings of the Eighth International Conference of the Society for Emblem Studies, 28th July – 1st August, 2008, Winchester College / edited by S. McKeown. – Newcastle upon Tyne, 2010. – 611 p.
54. Vision and Visuality / ed. H. Foster – Seattle, 1988. – 135 p.
55. *Wójcik M. L.* Modyfikacja godła Uniwersytetu Wrocławskiego. Motywy, proces, efekty / M. L. Wójcik // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa, 2016. – Ss. 99– 112.

Рачков Евгений. Эмблемы как объект визуальных исследований (к вопросу о связи эмблематики и визуальной истории)

Статья посвящена анализу характерных особенностей становления и современного состояния эмблематики, ее связи с визуальной историей. Рассматриваются актуальные стратегии исследования эмблематического материала, которые используются исследователями на постсоветском пространстве. Особое внимание уделено использованию методов и подходов визуальной истории для анализа эмблем. Возрастающее внимание исследователей к визуальным материалам рассматривается автором как одна из характерных черт современной историографии.

Ключевые слова: эмблема, эмблематика, визуальные источники, визуальная история.

Rachkov Yevhen. Emblems as an Object of Visual Studies (on the Issue of Correlation Between Emblem Studies and Visual History)

The article investigates characteristic features of formation and modern state of emblem studies, their connection with visual history. We consider widespread emblematic materials interpretation strategies used by researchers of visual in the post-Soviet space. Special attention is given to use of methods and approaches of visual history for analysis of emblems. The increasing interest of researchers in the visual materials is considered as one of the key features of modern historiography.

Keywords: emblem, emblem studies, visual sources, visual history.